

دوفصلنامه تاریخ علوم و فناوری دوره اسلامی
سال چهاردهم، شماره‌های اول و دوم، سال ۱۴۰۴
شماره پیاپی: ۲۷ و ۲۸

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
مدیر مسئول: اکبر ایرانی
سردبیر: محمد باقری
مدیر داخلی: آرزو افرلو
اجرای جلد: محمود خانی

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

همکاران علمی

حسن امینی * حمید بهلول * پویان رضوانی * فاطمه سوادى * حنیف قلندری * یونس کرامتی * امیرمحمد گمینی
شمامه محمدی‌فر * راضیه‌سادات موسوی * یونس مهدوی * سجاد نیک‌فهم خوب‌روان * زینب کریمیان

مشاوران علمی

یوسف ثبوتی * توفیق حیدرزاده
محمدابراهیم ذاکر * حسن طارمی * مهدی محقق
حسین معصومی‌همدانی * محمدجواد ناطق * سیدحسین نصر
علی بابایف (جمهوری آذربایجان) * جان لثارت برگرن (کانادا) * گلن وان بروملن (کانادا) * احمد جبار (فرانسه)
سرگی دمیدوف (روسیه) * رشدی راشد (فرانسه) * جمیل رجب (کانادا) * سری‌رامولا سارما (آلمان)
ژاک سزینانو (سوئیس) * جورج صلیبا (امریکا) * حکیم سید ظل‌الرحمان (هند)
مصطفی موالدی (سوریه) * یان پیتر هوخندایک (هلند) * میچیو یانو (ژاپن)

تصویر پشت جلد: کاشی سفالی لعابدار دیواری با نقش گل و بته و دورنویس آیت الکرسی (ناقص)، ورامین از سده ۶ یا ۷ هجری (موزه ملی اسکاتلند، ادینبورو)

نشانی مجله: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه چهارم، شماره ۱۶
کد پستی: ۹۳۵۱۹-۱۳۱۵۶ تلفن: ۰۶۱۲ ۶۶۴۹۰۶۱۲ دورنگار: ۰۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir
miraselmi@mirasmaktoob.ir / miraselmi90@gmail.com

بها: ۲۰۰,۰۰۰ تومان

فهرست

۱ | سرسخن

مقاله

۳	نگاهی به زندگی اجتماعی ریاضی‌دانان دوره اسلامی
نرگس عصارزادگان
۳۵	سیمای رازآلود جابر بن حیان
سید نعمان الحق و امین متولیان
۶۷	از سمرقند به آناطولی: شرح حال فتح‌الله شروانی
آرزو اقرلو
۷۹	پارامتنی دیده نشده از اتولوجیای منتسب به ارسطو
در نسخه خطی تلخیص منطق ابن رشد در ایران
بنفشه افتخاری و تیمور مول، ترجمه بنفشه افتخاری
۸۹	جامعه‌شناسی علم در مقدمه ابن خلدون
رضا کیانی موحد
۹۴	دستگاه‌های خودورز و ترازوها
کنستانتین کانواس، ترجمه حمیدرضا نفیسی- کورس ضیائی
۱۱۹	نورشناخت در تمدن اسلامی
یوهانس توماس، میرکاظم جلالی
۱۳۹	ترجمه به‌عنوان یک کنش فرهنگی پایدار و گسترده
سونیا برنتیس، ترجمه افسانه منفرد
۱۴۳	درآمدی بر خوانش رسالة الضوء ابن هیثم
محمد بن ساسی، ترجمه حامد آرضائی

یادداشت‌های تاریخی

۱۵۱	اصطلاحات نجومی عربی در متون لاتینی مربوط به اسطرلاب در سده‌های
میانه
۱۵۵	پل کونیچ، تلخیص و ترجمه انوشه هادزاد
تأسیس شهر بغداد و زایچه آن
یوهانس توماس، ترجمه مهدی نوروزی بخش

یادنامه

۱۵۹	جایگاه دکتر عبیدالله کریم‌اوف در پژوهش‌های
خاورشناسی ازبکستان
ثریا کریم‌اوا، ترجمه نینا مرتضوی |
|-----|--|

رساله

۱۷۲	گاهنما یا ساعت آفتابی به قلم شیخ موسی نثری همدانی
به‌کوشش مهسا راقب |
|-----|--|

پاره‌متنی دیده نشده از اثولوجیای منتسب به ارسطو در نسخه خطی تلخیص منطق ابن رشد در ایران

بنفشه افتخاری^۱ و تیمور مورل^۲
ترجمه^۳ بنفشه افتخاری^۴

این گزارش کوتاه، روایتی است از کشف پاره‌متنی ناشناخته از اثولوجیای^۵ منتسب به ارسطو، در نسخه خطی به شماره ۱۹۸۱، در کتابخانه و موزه اسناد رسمی مجلس شورای اسلامی.^۶ این پاره‌متن در صفحه نخستین (گ ۱ر)^۷ قرار دارد و در برگرفته انتهای میمر چهارم تحت عنوان «فی شرف العالم العقل وحسنه»^۸ (در کرامت و زیبایی عالم عقلانی) متناظر با صفحات ۵۴ الی ۵۹ ترجمه

1. Banafsheh Eftekhari, PhD, Centre Jean Pépin (ENS-CNRS, UMR 8230). Collaborator of the research program "The Arabic and Syriac Philosophical Manuscript Heritage in Île-de-France and Elsewhere: Treasures to be Discovered and Circuits of Diffusion" (PhASIF), directed by Maroun Aouad
2. Teymour Morel, PhD, Université de Genève, Unité d'arabe. Principal investigator of the research program "Arabic philosophy through the prism of the diffusion of its manuscript witnesses in the world: Averroes, al-Yānyawī, and al-Tūlāwī as a case study" (MAYT), financed by the Swiss National Science Foundation.

این نوشته در چارچوب برنامه پژوهشی «فلسفه عربی در منشور گواهی گردش نسخ خطی در جهان: در محور مطالعه ابن رشد، پنیوی و تولای (MAYT)، تحت حمایت مالی بنیاد علمی ملی سوئیس، به نگارش درآمده است. برنامه پژوهشی فاسیف (PhASIF) به سرپرستی مارون عواد، فلسفی آشوری و عربی در مملکت فرانسه و دیگر جاها: کشف خزان و مطالعه گردش و انتشار آنها، (PhASIF) به سرپرستی مارون عواد، اجرای این برنامه را امکان‌پذیر کرد. ما برآنیم که بدین وسیله، مراتب قدردانی خود را از همگی کارکنان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد رسمی مجلس شورای اسلامی جمهوری اسلامی ایران، به ویژه جناب محمود نظری، ریاست بخش نسخ خطی، برای حمایت و همکاری صمیمانه‌شان، اعلام می‌کنیم. همچنین از جناب مارون عواد به پاس انگیزه‌بخشی، تشویق و راهنمایی‌های موثرشان در حین نگارش این مقاله، سپاسگزار و حامل گرم‌ترین درودها هستیم.

۳. این مقاله ترجمه‌ای است از مقاله انگلیسی زیر که در مجله استودیا گرکو - عربیکا انتشار یافته است:

Eftekhari, Banafsheh, Morel, Teymour, "An Unnoticed Fragment of the Ps.-Theology of Aristotle in a Manuscript of Averroes' *Talḥīṣ al-Mantiq* Preserved in Iran", *Studia graeco-arabica* 13 (2023), 223-229.

۴. بنفشه افتخاری، دکترای تاریخ فلسفه و علم دانشگاه لیون ۳ (ژان مولن) فرانسه، پژوهشگر آزاد b.eftekhari@gmail.com

۵. اثولوجیا معرب واژه یونانی *θεολογία*، تئولوگیا، به معنای خداشناسی یا الهیات، که عنوان کتابی متعلق به فلوطین فیلسوف قرن سوم میلادی و رهبر مکتب نوافلاطونی است. بخشهایی از این کتاب توسط ابن ناعمه حمصی از زبان سریانی به عربی ترجمه شد. این کتاب منتسب به «شیخ یونانی» بود که به اشتباه در قرون متمادی، در جهان اسلام وی را ارسطو معلم اول دانسته بودند که در پژوهش‌های متاخر مشخص شد که نویسنده آن فلوطین است.

۶. این نسخه خطی در حائری، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس شورای ملی، تهران ۱۳۴۵، جلد طباطبایی، ص ۴۷۸، فهرست شده و در بانک داده ابجد، برنامه پژوهشی فاسیف به نشانی زیر توصیف کامل شده است:

<http://abjad.phic-project.org/> (last consulted 9 June 2023)

۷. این نسخه به صورت برگه‌ای شماره‌گذاری شده است. گ مخفف برگ، ر مخفف رو و پ مخفف پشت است. صفحات بدرقه یا محافظ که در مقاله اصلی با اعدادی رومی شماره‌گذاری شده در ترجمه به صورت الفبایی آمده است. مترجم

8. Fr. Dieterici (ed.), *Die sogenannte Theologie des Aristoteles, aus arabischen Handschriften zum ersten Mal*

←

گوفری لویس است.^۱ ما رونوشتی از تکه متن را در ذیل می‌آوریم. جالب توجه اینکه این بخش از اثولوجیا منتسب به ارسطو در کنار تلخیص ابن‌رشد از ارغنون ارسطو، یعنی مقولات (گ ۱ پ- ۲۴ پ)، تعبیرات (گ ۲۵ پ- گ ۴۹ پ)، قیاس (گ ۴۹ پ- گ ۱۲۳ ر)^۲ و برهان (گ ۱۲۵ ر- گ ب ر)^۳ در نسخه آمده است. نسخ زیادی از اثولوجیا به طور گسترده‌ای در جهان از جمله در ایران شناخته شده‌اند.^۴ بنابراین پیدا کردن قطعه‌ی ناشناخته‌ای از آن که مورد بحث این مقاله است چندان عجیب نیست؛ چنان‌که درباره‌ی تلخیص ابن‌رشد از چهار مقاله‌ی اول ارغنون ارسطو نیز این مطلب صادق است، زیرا در دوره‌ی صفوی همانند سایر آثار او، مورد توجه خاص بوده است.^۵ اگرچه در کنار هم قرار گرفتن بخشی از اثولوجیا (نقل قولی از تاسوعات فلوطین)، و شروح ابن رشد بر منطق به عنوان مدافع ارسطوگرایی در برابر نوافلاطونی‌گری، در نگاه ما بسیار پراهمیت است، بیشتر این‌که چنان‌که از ظواهر امر پیداست، همه‌ی متون به دست یک کاتب رونوشت شده است. البته چنین مجاورت تک-رویدادی می‌تواند تصادفی باشد. اما اگر تعمیدی باشد، چه دلیلی می‌توانست داشته باشد؟ با بررسی بیشتر می‌توان به پرسشی پرداخت که به کمک آن می‌توان برآورد بهتری از گردش

herausgegeben, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1882, reprinted in Fr. Dieterici, *Die Philosophie bei den Arabern im X. Jahrhundert n. Chr. Gesamtdarstellung und Quellenwerke*, Georg Olms, Hildesheim 1969, t. XI, pp. 52.16-54.2;

أفلوطين عند العرب، تصحيح بدوي عبدالرحمن، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة. ۱۹۵۵، (دراسة اسلامية، ج ۲۰)، ص ۶۳، ۵-۶۴.
1. Plotini Opera, Tomus II, Enneades IV-V, ed. P. Henry - H.-R. Schwyzer, *Plotiniana arabica ad codicum fidem anglie veritit Geoffrey Lewis, Desclée de Brouwer-L'edition universelle*, Paris-Bruxelles 1959 (Museum Lessianum, series philosophica, 34), §§ 54-59, pp. 383/38-385/22.

۲. انتهای متن قیاس در این نسخه افتاده است و متن ناگهان در مقاله دوم به پایان رسیده است (یعنی در صفحه ۱۷۵، خط ۱۹ام، در این رشد، تلخیص القیاس لأرسطو، تصحيح بدوي، عبدالرحمان، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، قسم التراث العربي، الكويت ۱۹۸۸/۱۴۰۸ [السلسلة التراثية، ۱۷]).

۳. انتهای متن برهان بر صفحه ۱۷۶ بوده که ما دومین برگ محافظ نسخه در نظر گرفتیم. عملکرد ما طبق دستورالعمل فاسیف بوده است (اولین و آخرین صفحات شماره‌گذاری نشده به عنوان محافظ در نظر گرفته می‌شود حتی اگر شامل متن باشند).

۴. پروژه «از یونانی به عرب»، ERC (Greek into Arabic)، بیش از صد نسخه گرد آورده است. بنگرید به بخش manuscripts در نشانی ذیل:

https://g2a.ilc.cnr.it/Teologia_Wapp/Home.xhtml?centerPage=teologia (last consulted on 9 June 2023)

یا مراجعه کنید به:

M. Aouad, "La Théologie d'Aristote et autres textes du Plotinus Arabus," in R. Goulet (ed.), *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, CNRS-Editions, Paris 1989, t. I, pp. 541-90, in part. pp. 545-6, 566, 573, 577.

براساس فهرست جامع فنخا، حدود ۷۰ نسخه از ابن رشد در ایران نگه‌داری می‌شوند (درایتی، مجتبی، فهرست نسخه‌های خطی ایران ۴۵ مجلد)، ۱۳۹۴-۱۳۹۰، جلد دوم، ص ۵۵۷-۵۶۲.

۵. بنگرید به:

G. Endress, "Le Projet d'Averroes: Constitution, réception et édition du corpus des oeuvres d'Ibn Rušd," in G. Endress - J. A. Aertsens - K. Braun (eds.), *Averroes and the Aristotelian Tradition*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999 (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies, 31), pp. 3-31, in part. p. 15; R. Pourjavady- S. Schmidtke, "An Eastern Renaissance? Greek Philosophy under the Safavids (16th-18th centuries AD)", *Intellectual History of the Islamicate World* 3 (2015), pp. 248-90, in part. p. 265; the "Digital Averroes Research Environment"

(DARE) database, at <https://dare.uni-koeln.de/> (last consulted on 9 June 2023);

درایتی (پانویس شماره ۶)، جلد چهارم، ص ۱۵۷-۱۵۸، ۱۷۱، ۱۸۵-۱۸۸ (تلخیص ارغنون). به اضافه اینکه برنامه پژوهشی MAYT تاکنون ۱۶۱ نسخه از همین رساله یا تلخیص دیگری از ارغنون گرد آورده است. برخی از آنان کاملاً از دیدگان پنهان مانده بودند. منشأ اکثر این نسخ ایران بوده است.

این دو رساله مهم داشت. برای غنابخشیدن به داده‌های مورد بررسی، خود را به عناصر برجسته‌ای از نسخه محدود کردیم که به کمک آنها بدانیم در چه بستری از زمان، تولید و استفاده شده است.

نسخه‌ای خطی از ایران دوره صفوی

سخنی کوتاه در پس‌زمینه پیدایش این نسخه خطی: تکه‌متن اتولوجیا و تلخیص ابن‌رشد (دست‌کم بخش اعظمی از آن)^۱، توسط کاتبی ناشناس به سبک تقریباً شکسته-نستعلیق رونویسی شده است. تنها انجامة رونوشت مقولات در برگ ۲۴ پ، تاریخی دارد مبنی بر اینکه رساله در چهارشنبه نیمه ماه صفر سال ۱۰۷۹ [ق] به پایان رسیده است. از آنجا که کاتب یکی است، به احتمال زیاد، تکه‌متن نیز حوالی همین تاریخ نوشته شده است. متأسفانه، کاتب را نمی‌شناسیم و محل کتابت را نمی‌دانیم. با این حال، چنانکه پیش‌تر نیز اشاره شد، همچنان می‌توان گفت که در ایران دوره صفوی نوشته شده است. چهار مقاله نخست تلخیص ابن‌رشد با توجه ویژه‌ای رو به رو شد؛ چنانکه اتولوجیا نیز به عنوان کتاب درسی، در میان فیلسوفان قرن ۱۰ و ۱۱ هجری جایگاه متقنی یافته بود.^۲ داده‌های دیگری که در برگ نخست (گ ۱ر) ثبت شده فرضیات ما را تأیید می‌کنند (بنگرید به ادامه مقاله). در پایان، اصلاحات کتابت، شروح و بدل‌ها در حواشی، بیانگر آن است که نسخه در بستری آموزشی، شاید در مدرسه‌ای رونویسی شده است.

عناصر پیرامتنی: از مشهد تا تهران

در میان عناصر پیرامتنی نسخه، سه مهر قدیمی در پایین صفحه گ ۱ر دیده می‌شود (بنگرید به پیوست)؛ تنها مهری که در سمت چپ خواناست؛ هر چند که محتویات آن، نه تاریخ و نه مالکیتی را آشکار می‌سازد. آنچه خواننده می‌شود «هو العلی» است که به اسماء الهی برمی‌گردد. در سمت دیگر، مهر سمت راست که با «عبد» آغاز شده، در کنار عبارت بیعی است با تاریخ ۱۲۱۵ قمری، مبنی بر اینکه نسخه در شهر مشهد خریداری شده است. در صفحه پشت برگ محافظ زیرین (گ ب پ) مهری که به نظر همین مهر می‌رسد، نیز با عبارتی تقریباً یکسان همراه است اما با تاریخ ۱۲۱۶ هجری قمری.^۳ این دو عنصر نشان می‌دهد که نسخه اگر حتی در مشهد تولید نشده باشد،

۱. بین نسخه‌های رساله‌های تلخیص، تفاوت‌هایی در دستخط مشاهده می‌شود (برای مثال: گ ۷ پ-۸ پ، گ ۱۲ پ-۱۴ پ)، و گاهی خطوطی در میان یک صفحه آمده است. از دید ما، این تغییرات می‌تواند متعلق به یک فرد باشد که سبک‌ها و دستخط‌های متفاوتی را می‌آزماید. اینکه خط نسخه از چندین کاتب باشد، محرز نشده است.

2. M. Terrier, "Mīr Dāmād (m. 1041/1631), philosophe et mujtahid. Autorité spirituelle et autorité juridique en Iran safavide shī'ite", *Studia Islamica* 113 (2018), pp. 121-65, p. 154. بخشی از.

ترجمه توسط ما صورت گرفته است.

۳. هم در صفحه محافظ زیرین و هم در صفحه نخست نسخه، عبارت «در مشهد رضویه اتباع شد» با دست خط و مهر یکسان، ولی در دو تاریخ متفاوت دیده می‌شود. مترجم

دست‌کم برای مدتی در مشهد نگهداری می‌شده که به طور کلی، یکی از مراکز اصلی اقتصادی، دینی و پژوهشی شیعه در ایران و جهان بوده است. وقتی که نسخه به کتابخانه شورای ملی (تأسیس ۱۳۰۲ ش، اواخر دوره قاجار) به تهران آورده شد، ناشناخته بود. بر اساس داده‌های ثبت شده، تنها می‌توان گفت، این نسخه به طور قطع به اشرف الملوک فلسفی (پیش از وفاتش)^۱، تعلق داشته است. مهرهای بازبینی موجودی^۲ که از طرف کتابخانه در داخل جلد ضرب شده‌اند، حاکی از آن است که نسخه پیش از سالهای ۱۳۳۶-۱۳۳۷ ش در کتابخانه موجود بوده است.

دو نقل قول کوتاه منتسب به افلاطون و ارسطو

در صفحه گ ۱ ر، زیر پاره متن اثولوجیا، کاتب دو نقل قول کوتاه و جالب منتسب به ارسطو و افلاطون آورده است:

هو

هو

قال افلاطون الالهی قد تحقق الی الوف من
المسائل لیس لی علیها برهان قال ارسطوطالیس
هذه الاقوال المتداوله کالسلم نحو المرتبة
المطلوبه فمن اراد ان یحصلها فلیحصل لنفسه
فطرة اخری^۳
افلاطون الهی گفته است: «هزاران مسئله هست
که برهانی برایشان ندارم، ولیکن به درستی‌شان
باور دارم.» ارسطو گفته است: «این مباحث
جاری، همچون نردبانی است که [شما را] به آن
درجه مطلوب می‌رساند. پس هرآنکه خواهان
کسبش است، باید که سرشتی دیگر را در
خودش بیابد.»^۴

این دو نقل قول که تقریباً شبیه نصوص شبه مقدس^۵ هستند، با منشأ نامشخص، در رساله‌هایی از نویسندگان ایرانی شیعه ظاهر شده‌اند که قدیمی‌ترین آنها به نظر می‌رسد که از مجالس المؤمنین قاضی نورالله شهید (مشهور به نورالله بن شریف شوشتری) باشد.^۶ شوشتری در بحثی در ارتباط با

۱. این نسخه به شماره ۲۷۹۵۹ ثبت شده است. از محمود نظری، رئیس بخش نسخ خطی کتابخانه مجلس، برای مساعدت در کسب این اطلاعات سپاسگزاریم.

۲. منظور مهرهایی با محتویات «بازرسی شد» هستند که حاوی تاریخند. مترجم

۳. متن را در اینجا بر اساس دستورالعمل فاسیف رونویسی کردیم. دستورالعمل در این نشانی در دسترس است: <https://phasif.fr>.

۴. در مورد مفهوم «فطرة» [که اینجا سرشت ترجمه شده] این منبع را ببینید:

Averroës (Ibn Rushd), *Commentaire moyen à la Rhétorique d'Aristote*, ed. M. Aouad, 3 t., Vrin, Paris 2002, t. III, p. 25, n. 1; J. Hoover, "Fiṭra," in K. Fleet – G. Krämer – D. Matringe – J. Nawas – E. Rowson (eds.), *The Encyclopaedia of Islam* THREE, Brill, Leiden-Boston 2019, pp. 423-6.

۵. واژه «apocryphal» که مشتق از Apocrypha است در سنت مسیحی به متون مذهبی غیر از انجیل اطلاق می‌شود.

۶. بنگرید به:

M. H. Hosain, "Nūr Allāh al-Sayyid b. al-Sayyid Sharīf al-Mar'asī al-Husaynī al-Shushtarī," in C. E. Bosworth - E. van Donzel - W. P. Heinrichs - G. Lecomte (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, t. VIII, pp. 123-4, in part. p. 124.

حصول به یقین به آنها ارجاع داده است.^۱ او می‌گوید برای رسیدن به یقین دو راه (طریقه) داریم. نخست، راه «اهل نظر» که «حکما» و «علما» خوانده می‌شوند. که از طریق «نظر» و «استدلال» به مراتب یقین دست می‌یابند. راه دیگر، راه «اهل فقر» که «عرفا» و «اولیاء» می‌خوانندشان. در این طریقت از راه «تصفیه» [روحانی] و «استکمال» [روح] به یقین می‌رسند. وی می‌افزاید که این دو گرچه به اهداف [یا مقاصدی] مشابه می‌رسند، اما با رویکرد متفاوتی که دنبال می‌کنند، به کیفیت یکسانی دست نمی‌یازند، چنانکه گروه دوم به «حقیقت» نزدیک‌ترند. وی به منظور دفاع از این مدعا، به ماجرای بین ابوسعید ابی‌الخیر عارف (۳۵۷-۴۴۰ ق) و ابن‌سینای فیلسوف (۳۷۰-۴۲۸ ق) اشاره می‌کند.^۲ سپس به این دو نقل قول، با ترتیبی معکوس اشاره می‌کند (اول ارسطو و سپس افلاطون).

پاره‌متن: متن و بدل‌ها

برای پاره‌متن مورد نظر ما بدل‌های بسیار زیادی وجود دارد. یکی از آنها قابل خواندن نیست.^۳ احتمالاً تعداد زیادی از آنها ناشی از اشتباهات کتابت هستند.^۴ برخی از آنها هر معنی را از متن سلب می‌کنند.^۵ بعضی از بدل‌ها کمی^۶ یا خیلی^۷ با آموزه‌های دیترسی یا بدوی و لویس متفاوتند. اینجا پاره‌متن به صورت کامل (T)،^۸ در کنار کار دیترسی (D، ص ۵۲، س ۱۶- ص ۵۴، س ۲) و بدوی (B، ص ۶۳، س ۳- ص ۶۴، س ۵) [و آشتیانی (J، ص ۸۷/س ۱- ص ۸۸/س ۱۲)]^۹ عرضه شده است. به علاوه، در موارد جالب توجه به ترجمه لویس (L) هم ارجاع داده‌ایم. تصحیح انتقادی و ترجمه فرانسوی در چارچوب طرح ERG (یونانی به عربی) در حال انجام است (AdG 249431) و در حال حاضر، متن مورد استفاده، تصحیح بدوی است.^{۱۰} برای بازنویسی پاره‌متن به

۱. شوشتری، نورالله، مجالس المومنین، دو جلد، اسلامیه، تهران، ۱۳۷۷، جلد دوم، ص ۳.

۲. بنگرید به: محمد بن منور بن ابی سعید بن ابی طاهر بن ابی سعید بن ابی الخیر، اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابو سعید، چاپخانه فردین و برادر، تهران ۱۳۱۳، ص ۱۵۵-۱۵۶. ترجمه شده:

Mohammad Ebn E. Monawwar, *Les étapes mystiques du shaykh Abu Sa'id. Mystères de la connaissance de l'Unique*, trad. et annot. M. Achena, Desclée de Brouwer, s. n. 1974, pp. 199-200.

۳. کلمه بعد از «سطوح الاجرام».

۴. برای مثال: لكل واحد منهم موضوعان؛ جميع القوة.

۵. مانند: ولا شيء خاص المنطبع؛ [پانویس ۳۸] فلذلك صارت بأكملها يبصر بعضها.

۶. مانند: وهم لا يبصرون لأشياء التي تقع تحت لكون والفساد.

۷. مانند: وكل ذلك لعالم سماعي.

۸. در این پیوست، متن را با حداکثر پابندی به نسخه عربی رونویسی کردیم؛ نقطه حروف، همزه، تشدید و همه بدل‌های تعددی یا تصادفی که توسط کاتب رونویسی شده، عیناً آمده است.

۹. مقایسه با تصحیح جلال الدین آشتیانی (J)، توسط مترجم انجام شده و به پانویس‌ها اضافه شده است.

افلوپین، اتولوجیا، ترجمه ابن ناعمه حمصی با تعلیقات قاضی سعید قمی، تصحیح آشتیانی، سید جلال الدین، مؤسسه چاپ و انتشارات و گرافیک دانشگاه فردوسی، مشهد ۱۹۷۶ (۱۳۹۶ ق).

۱۰. نسخه 1.0.0 (نسخه‌ای که عبدالرحمان بدوی از آن استفاده کرده است) را در پیوند زیر ببینید:

https://g2a.ilc.cnr.it/Teologia_Wapp/Home.xhtml?centerPage=teologia

پیوست مراجعه کنید. برای توصیف، نسخه‌شناختی پاره‌متن، به توصیف کامل نسخه خطی که در بانک داده ابجد در دسترس است، مراجعه کنید.^۱

پیوست ۱

قال فی الحکمة الرابع من اثولوجيا^۲

[۵۴] والروحانيون اصناف وذلك ان منهم من يسكن السماء التي فوق هذه السماء النجومية والروحانيون الساكنون في تلك السما كلهم^۳ كل واحد منهم في كليه^۴ سمائه^۵ الا ان لكل واحد منهم موضوعا^۶ معلوما غير موضع صاحبه^۷ لا^۸ تكون^۹ الاشياء الجرمية التي في السماء لانها ليست باجسام ولا تلك السماء جسم ايضا [ايضا] ولذلك^{۱۰} صار كل واحد منهم في كليه تلك السما [۵۵] ونقول ان من وراء هذا العالم سماء وارض وبحر وحيوان ونبات وناس سماويون^{۱۱} وكل ذلك^{۱۲} العالم سمائي وليس هناك شئ ارضي البته [۵۶] والروحانيون الذين هناك ملايمون للانس الذي هناك لا ينفر^{۱۳} بعضهم من بعض وكل واحد لا ينافي صاحبه ولا يضاده بل يستريح اليه [۵۷] وذلك ان مولدهم من معدن واحد وقرارهم وجوهرهم واحد وهم لا^{۱۴} يبصرون الاشياء التي^{۱۵} تقع تحت الكون والفساد وكل واحد منهم يبصر ذاته في ذات صاحبه لان الاشياء^{۱۶} هناك نيرة مضيئة ليس هناك شئ مظلم البته ولا شئ حاس^{۱۷} المنطبع^{۱۸} بل كل واحد منهم نير ظاهر لصاحبه لا يخفى عليه منه شئ لان الاشياء هناك ضياء في ضياء [۵۸] فلذلك صارت بكلها^{۱۹} يبصر بعضها^{۲۰} ولا يخفى على

→

این نسخه شامل بخشی از متن است تا «ولا يخفى على بعض شيء مما في بعض البته» (V 8[31], 3.27-4.7).

۱. ابجد (ABJAD) در حال حاضر در حال بازسازی اساسی است و به‌زودی به صورت متن باز در دسترس عموم خواهد بود.

۲. قال ... اثولوجيا T، حذف در B D.

۳. كلهم T، حذف در B D.

۴. كليه T، به اضافه فلک در B D.

۵. موضوعا T، موضعاً در B D.

۶. لا T، به اضافه كما در B D.

۷. يكون T، تكون B، يكون D.

۸. ولذلك T، فلذلك در B D.

۹. وارض ... سماويون T D، وارض وحيوانا ونباتا وناسا سماويين B.

۱۰. ذلك T، من في هذا B D.

۱۱. ينفر B T، يتغير D، L shunning.

۱۲. لا T، حذف در B D.

۱۳. التي T، به اضافه لا در B D.

۱۴. الاشياء T، به اضافه التي در B D.

۱۵. حاس T، حاسّ D جاسيّا B، L hard.

۱۶. المنطبع T، لا ينطبع B D، L unimpressonable.

۱۷. بکلها T، کلها B D.

۱۸. بعضها T، به اضافه بعضاً در B D.

بعضی شیء مما فی^۱ بعض البتہ از لیس نظرهم بالاعین الدایره الجسدانیہ الواقعہ علی سطوح الاجرام المکونۃ^۲ بل انما نظرهم بالاعین العقلیہ الروحانیہ^۳ التی اجتمع فی الحاسۃ الواحدۃ^۴ جمیع القوۃ^۵ التی للحواس الخمس مع قوۃ الحاسۃ السادسة^۶ [۵۹] بل الحاسۃ السادسة^۷ هناك مکتفیہ بنفسها مستغنی[ہ] عن الاغراق^۸ فی الآلات اللحمیہ از لیس بین مرکز دایره و بین مرکزہ^۹ ابعاد مسامتہ^{۱۰} ولا خطوطا^{۱۱} خارجۃ عن المركز الی الدایره لان هذا من صفات الاشکال الجرمیہ فاما الاشکال الروحانیہ فانها بخلاف^{۱۲} ذلك اعنی ان مراکزها والخطوط التی تدیر^{۱۳} علیها واحدہ و لیس^{۱۴} بینهما^{۱۵} ابعاد.

پیوست ۲

معادل فارسی پاره متن^{۱۶}

[۵۴] وهستی‌های برکنار از مادّه، یعنی روحانیون^{۱۷}، گونه‌هایی دارد، و بیان گونه‌های آن چنان است که برخی از آن هستی‌ها در آسمانی جای دارند که در بالای آن آسمان ستارگانی است، و هستی‌های برکنار از مادّه‌ای که در این آسمان جای دارند^{۱۸}، هریک از آنها در همهٔ فلک^{۱۹} آسمان خود خواهند

۱. به اضافهٔ شیء مشطوبه T، حذف در D B.

۲. المکسوسه غیر مقروء T، المکونۃ D B، coloured L.

۳. الروحانیہ T، والروحانیۃ D B.

۴. الحاسۃ الواحدۃ T، حاسۃها الواحدۃ D B، in whose one sense L.

۵. القوۃ T، القوى D B، the faculties L.

۶. السادسة B T، الساریۃ D، the sixth L.

۷. بل الحاسۃ السادسة B T، حذف در D، Indeed the sixth sense L.

۸. الاغراق T، الاستغراق D، التفریق B، apportionment L.

۹. مرکزہ T، مرکز دائرة ابعاده D B، the circle of its distances L.

۱۰. مسامتۃ T، مساحیۃ D B، spacial L.

۱۱. خطوطا T، خطوط D B.

۱۲. فانها بخلاف T، بخلاف D، فبخلاف B.

۱۳. تدیر T، تدور D B.

۱۴. و لیس D T، لیس B.

۱۵. بینهما D T، بینها B.

۱۶. این بخش از ترجمهٔ اثولوجیا توسط حسن ملکشاهی نقل شده است. ملکشاهی در مقدمهٔ کتاب قید نکرده است که از کدام تصحیح استفاده نموده، ولیکن از تطبیق متن عربی کتاب به نظر می‌رسد که از تصحیح عبد الرحمن بدوی استفاده شده است. از آنجا که تصحیح بدوی با پاره متن مقاله تفاوت‌هایی دارد (B در پانوشته‌ها)، موارد تفاوت توسط مترجم پانویس شده است. مترجم فلوطین، اثولوجیا از تاسوعات فلوطین / ترجمهٔ عربی ابن ناعمہ حمصی، ترجمه و شرح فارسی ملکشاهی، حسن، تهران، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول ۱۳۷۸، چاپ ۱۳۹۶.

۱۷. ملکشاهی «روحانیون» را «هستی برکنار» ترجمه کرده است و عبارت یعنی روحانیون را در داخل قلاب قرار داده است که در اینجا قلاب حذف شده است. روحانی در متن به موجوداتی اطلاق شده که مجرد و غیرمادی هستند و در ورای جهان مادی زندگی می‌کنند.

مترجم

۱۸. در پاره متن عبارت «کلهم» نسبت به تصحیح بدوی اضافه دارد و ترجمهٔ اینجا می‌شود: «همگی در آسمان جای دارند». مترجم

۱۹. در پاره متن عبارت «فلک» موجود نیست. مترجم

بود، ولی برای هر یک جایگاهی^۱ معین است که با جایگاه یار خود تفاوت دارد. و گوناگون بودن جایگاه‌های آنها همانند گوناگون بودن جایگاه‌های هستی‌های آسمانی نیست، بدان سبب که آن هستی‌ها اجسام نمی‌باشند، و همچنین آن آسمان هم جسم نیست. و از این رو^۲ هر یک از آنها در همه آسمان جای دارند. [۵۵] [و در نمایاندن همین حقیقت]^۳ می‌گوییم: «سپس این جهان، زمین، دریا، جاندار، رستی و انسان‌های آسمانی موجودند، و هر چه در این جهان^۴ است جملگی آسمانی است. و هرگز در آنجا هیچ چیز زمینی نخواهد بود [۵۶] و هستی‌های برکنار از ماده در آنجا با آدمیانی که در این جهانند، سازگار و هماهنگ می‌باشند. و برخی از آنان از برخی دیگر گریزان نخواهند بود، و آنان از یکدیگر دوری نمی‌جویند،^۵ و هیچ‌یک با یار خود دشمنی ندارد، و هیچ‌یک با دیگری ناهماهنگ و ناسازگار نخواهند بود،^۶ بلکه هر یک با آرامش و آسایش در کنار هم گرد آمده‌اند. [۵۷] بدان سبب که جای هستی یافتن آنها در جایگاه است،^۷ و آرامشگاه و آسایشگاه و ماهیت و حقیقت جملگی آنها یکی است، و آنها هستی‌ها را درمی‌یابند که تباهی فراگیر آنها نیست،^۸ و هستی و تباهی در آنها راه ندارد، و هر یک خویشان را در هستی یار خود می‌نگرد، بدان سبب که در آنجا همه هستی‌ها درخشان و تابناک است و در آنجا هرگز هیچ چیز تاریک و سخت و ناهموار و سفت وجود ندارد که پذیرای صورت نباشد.^۹ بلکه هر یک از آنها برای یار خود پیدا و آشکار است، و هیچ چیزی از آن هستی‌ها بر دیگری پنهان و ناپیدا نیست، بدان سبب که همه هستی‌ها در آن جهان روشنایی در روشنایی و درخشندگی در درخشندگی است، [۵۸] و از این رو جملگی برخی، برخی دیگر را درمی‌یابند،^{۱۰} و هیچ چیز از آنها هرگز بر یکدیگر پنهان و ناپیدا

۱. «جایگاه» ترجمه «موضع» است که در پاره متن «موضع» آمده است. مترجم

۲. «از این رو» ترجمه «فذلک» است که در پاره متن «لذلک» آمده است که در ترجمه تفاوت ظریفی ایجاد می‌کند. مترجم

۳. قلاب متعلق به ملکشاهی است. مترجم

۴. «و هر چه در این» ترجمه «من فی هذا» است که در پاره متن به جایش «ذلک» آمده است. مترجم

۵. ملکشاهی دو جمله «و برخی از آنان از برخی دیگر گریزان نخواهند بود، و آنان از یکدیگر دوری نمی‌جویند،» در ترجمه عبارت «لا ینفر بعضهم من بعض» آورده است. مترجم

۶. با توجه به اینکه ملکشاهی در عبارات قبلی «صاحب» را «یار» ترجمه کرده است، و با توجه به اینکه ضمیر «ه» در «لا یضاده» به صاحب برمی‌گردد، ترجمه دقیق «لا یضاده» می‌شود: «هیچ‌یک با یارش ناهماهنگ و ناسازگار نخواهند بود». مترجم

۷. به نظر می‌رسد که واژه «واحد» در عبارت «بدان سبب که جای هستی یافتن آنها در جایگاه است» جا افتاده است. ترجمه دقیق عبارت «و ذلک ان مولدهم من معدن واحد» می‌شود: «بدان سبب که جای هستی یافتن آنها در جایگاه واحد است». مترجم

۸. جمله «و آنها هستی‌ها را درمی‌یابند که تباهی فراگیر آنها نیست»، ترجمه «و هم یبصرون الاشياء التي لا تقع تحت الكون والفساد» بوده است که در این جمله، پاره متن با تصحیح بدوی متفاوت است و به جای آن عبارت به این صورت است: «و هم لا یبصرون الاشياء التي تقع تحت الكون والفساد» که ترجمه آن به این صورت تغییر می‌کند: «و آنها هستی‌هایی را که تباهی فراگیر آنها است را در نمی‌یابند». مترجم

۹. جمله «که پذیرای صورت نباشد»، ترجمه «ولا شیء جاسیا لا ینطیع» طبق تصحیح بدوی است که با پاره متن متفاوت است. در پاره متن «و لا شیء حاس المنطیع» آمده که به این صورت می‌توان ترجمه کرد: «البته که در آنجا چیز تاریکی نیست و جسم حساس صورت پذیر است». مترجم

۱۰. جمله «جملگی برخی، برخی دیگر را درمی‌یابند»، ترجمه «صارت کلها یبصر بعضها بعضا» در تصحیح بدوی است. در پاره متن

نیست. زیرا که دیدگاه‌های آنان در رویه‌های^۱ اجسام و هستی‌های مادی جای نگرفته است^۲ بلکه آنان با دیدگاه خِزْد و هستی برکنار از ماده در یکدیگر می‌نگرند. که همه پنج نیروهای دریافت‌کننده حس با حس ششم جملگی در آنها گرد آمده است. [۵۹] بلکه در آن جایگاه تنها حس ششم برای دریافت همه هستی‌ها بسنده است، و نیازی نخواهد بود که نیروهای دریافت‌کننده حس در جایگاه معینی از کالبد جای گیرند^۳، بدان سبب که میان وسط دایره خِزْد و میان وسط دایره بُعدهای آن، درازا و پهنا و ستبرا مادی نیست، و همچنان خطهایی که بیرون از وسط دایره بُعدهای آن، درازا و پهنا و ستبرا مادی نیست، و همچنان خطهایی که بیرون از وسط دایره که به دایره پیوسته گردد نخواهد بود. چه، این چگونگی‌ها، ویژگی‌های شکل‌های برکنار^۴ از ماده اینگونه نخواهد بود یعنی وسط‌های هستی‌های برکنار از ماده و خطهایی که در پیرامون آن گرد آمده‌اند، یکی است و میان آنها درازا و پهنا و ستبرا وجود ندارد.

مقاله، این عبارت به صورت «صارت بکلهای یبصر بعضها» آمده که ترجمه دقیق‌تر آن می‌شود: «برخی از آنها، سراسر آنها را درمی‌یابند».

مترجم

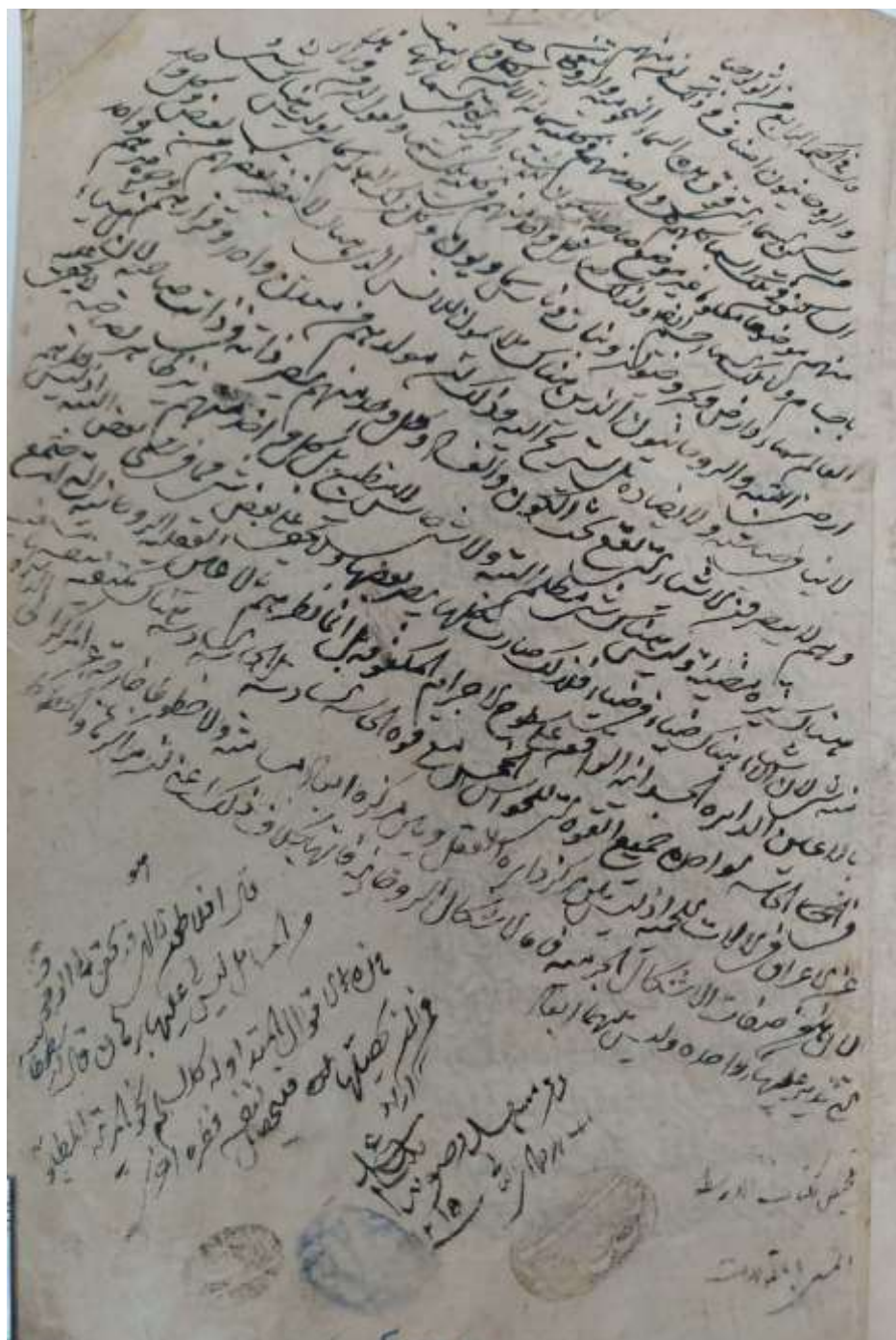
۱. رویه (rūye) به معنای لایه بیرونی و رویی، با رویه به معنی روش اشتباه نشود.

۲. جمله «زیرا که دیدگاه‌های آنان در رویه‌های اجسام و هستی‌های مادی جای نگرفته است.» ترجمه جمله «إذ ليس نظرهم بالأعين الدائرة الجسدانية الواقعة على سطوح الأجرام المكونة» تصحیح بدوی است. با این حال، واژه «المكونة» در خوانش پاره‌متن احراز نشد. در تصحیح آشتیانی واژه «المكفوفة» آمده است. و همچنین در متن عربی کتاب ملکشاهی عبارت «الدائرة» به جای «الدائرة» آمده که به نظر می‌رسد اشتباه تایپی باشد، چرا که در ترجمه لحاظ نشده است. با این وصف، با توجه به تردید جدی در واژگان این جمله، می‌توان گفت که این جمله ترجمه دقیقی نیست و امکان ارائه ترجمه دقیقی که بتوان معادل جمله مندرج در پاره‌متن در نظر گرفت، وجود ندارد.

مترجم

۳. جمله «و نیازی نخواهد بود که نیروهای دریافت‌کننده حس در جایگاه معینی از کالبد جای گیرند» ترجمه «بل الحاسة السادسة هناك مكثفة بنفسها مستغنية عن التفريق» در تصحیح بدوی است. در پاره‌متن به جای «تفريق» واژه «اغراق» آمده است که ترجمه دقیق آن خواهد شد: «و نیازی به تقویت نیروهای دریافت‌کننده حس در جایگاه معینی از کالبد، نیست». مترجم

۴. «شکل برکنار» ترجمه «اشكال الروحانية» به معنای به معنای اشکال مجرد بدون ماده است. مترجم

شکل ۱: نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۹۸۱، برگه نخست رو